

Aktuálisak-e az emberi jogok?

Örömmel teszek eleget a Magyar Tudomány szerkesztősége felkérésének, hogy mondjam el véleményemet arról, aktuálisak-e az emberi jogok és szükség van-e megalapozásukra. Az emberi jogok problémája ugyanis szívügyem, nemcsak azért, mert tanítom mint tantárgyat és sok év óta ezt a témakört kutatom, hanem azért is, mert úgy vélem, hogy az emberiség, de országunk jelene és jövője szempontjából is alapvető jelentősége van annak, hogy hogyan alakul az emberi jogok sorsa. Tudatában vagyok annak, hogy az emberi jogok szükségességéről, szerepéről, az értékhierarchiában elfoglalt helyéről, jogilag egzakt megfogalmazhatóságáról, operacionalizálhatóságáról kisebb-nagyobb erővel világszerte vita folyik, kezdve attól, hogy vajon univerzálisnak tekinthetők-e az emberi jogok (mivel történetileg a nyugati kultúra „individualisztikus termékei”), folytatva azon, hogy az emberi jogok hangoztatása — akár nyugaton, akár keleten — káros következményekkel jár, mert egyoldalúan a jogokat helyezi előtérbe, s így a kötelezettségek elhanyagolásához, többek között a bűnözés növekedéséhez vezet, egészen odáig, hogy az emberi jogok terminus jogilag nehezen vagy egyáltalán nem egzakt módon meghatározó területet fog át, s ezért önbecsapás az emberi jogok hirdetése, ami belőlük érték, az konzekvenciáik alapján amúgy is hasznosítható lenne.

Az emberi jogok melletti „védőbeszédem” döntően konzekvencialista, a XX. század történelmi eseményeire épül. gy vélem, hogy ha a XX. század során az emberi jogok nem is abszolút módon — ami lehetetlen —, de legalábbis döntően érvényesültek volna, akkor nem lett volna I. és II. világháború, akkor nem lett volna Holocaust, s akkor nem érvényesültek volna tartósan a különböző előjelű diktatúrák, totalitárius rendszerek. Hogy a háborúk, illetve a Holocaust miért áll gyökeres ellentétben az emberi jogokkal, az nem szorul különösebb magyarázatra, elég az első számú emberi jogra, az élethez való jogra hivatkozni, amelyet a háború eleve felfüggeszt, sőt hősies tetté teszi az ellenséges élet kioltását, illetve a diszkrimináció-mentességre, aminek arcucsapása az embereknek származásuk alapján való kiirtása.

Talán kevésbé egyértelműnek látszik a totalitárius diktatúrák emberi jogokkal való szembenállása, különösen azért, mert ezek szocialista válfajai a náci verziótól eltérően nemcsak bevették az Emberi Jogok katalógusát az alkotmányukba, hanem egyenesen emberijog-pártiságukat, sőt a szocialista em-

berjogi gyakorlat fölényét hangoztatták a nyugati kapitalistával szemben. (A náciuk ugyanis nyíltan a fajiság fölényét hangoztatták az összemberi felett, s ennek megfelelően cselekedtek is.) A valóságban azonban a szocialista egypárti rendszer sem tűrte — mert nem is tűrhette — az első generációbeli politikai emberi jogok érvényesülését, hiszen az magában foglalta más párt (vagy más pártok) alapításának és fennállásának jogát, vagyis a szervezkedési szabadságot, de ezzel együtt a kifejezési szabadságot és más jellegű ellenzéki gondolatok hirdetését, valamint a gyülekezési szabadságot és a kollektív petícióhoz való jogot is.

A diktatúrák és az emberi jogok inkompatibilitásából azonban az következik, hogy amennyiben a diktatúrák keletkezése és fennmaradása, esetleges részleges legítimitása részben racionálisan értelmezhető (mivel óhatatlanul van ennek a folyamatnak egy irracionális, és ezért értelmezhetetlen része is), akkor joggal állítható az, hogy a diktatúrák hatalomra kerülésének és országglásának megakadályozásában, illetve bukásának előkészítésében alapvető szerepük van a politikai emberi jogoknak. Ezek közül csak egynek a szerepét említeném itt: a diktatúrák leleplezésében alapvető szerepe van a kifejezési szabadságnak, a nagyfokú nyilvánosságnak, amely tükröt állít a diktatúra elé, szembesíti annak deklarált elveit és valóságos gyakorlatát, és természetesen magában foglalja a kormányszás bírálatát is.

Az emberi jogok történelmi, sőt világtörténelmi szerepe azonban korántsem merül ki abban, hogy van egy negatív, a diktatúrák keletkezését megakadályozó, illetve bukásukat elősegítő funkciójuk. Legalább annyira fontos az a szerep, amelyet a demokráciák, a jogállamok minőségének és fejlettségének, színvonalának elősegítésében játszanak. A képlet ugyanis nemcsak úgy néz ki, hogy a totalitárius államok inkompatibilisek a politikai emberi jogokkal, viszont a demokráciák, a jogállamok kompatibilisek velük, hanem a demokráciák esetében ennél lényegesen többről van szó. A demokráciák és a jogállamok fejlődését jelentős mértékben befolyásolja az, hogy nemcsak biztosítják az emberi jogok jogszabályba foglalását — nemzetközi egyezmények és standardok alapján —, hanem, ami az emberi jogok szerepe szempontjából legalább ennyire fontos, mennyire törődnek azzal, hogy az emberi jogok a közgondolkodás szerves részévé váljanak, s ezért áthassák az egész közéletet, nélkülözhetetlen elemei legyenek a társadalmi problémák kezelésének és megoldásának.

Ennek különös jelentősége van Magyarországon, ahol az emberi jogok jelentős része nemcsak az előző korszakban nem érvényesült, hanem korábban sem, ami azt jelenti, hogy noha természetszerűen vannak az emberi jogoknak Magyarországon is történelmi hagyományai, ám — történelmi okok következtében — az emberi jogok kevéssé váltak a közgondolkodás szintjén a politikai kultúra részévé. (Egyáltalán nem véletlen, hogy az ENSZ emberi jogokkal foglalkozó szervei világszinten nagy jelentőséget tulajdonítanak az emberi jogok propagandájának, amely korántsem korlátozódik az emberi jogok ismertetésére — bár ennek is megvan maga jelentősége —, hanem magában foglalja azt is, hogy milyen szerepet játszanak az emberi jogok az egyének és a társadalmak életében.)

Az emberi jogoknak társadalmunkban betöltött szerepét jelentős mértékben alátámasztja az a tény is, hogy a legaktuálisabb és legégetőbb társadalmi problémáknak szinte kivétel nélkül vannak fontos emberi jogi vetületei is. Ezek

részben az emberi jogok egyik alapelvével, a diszkrimináció tilalmával függnek össze (gondoljunk pl. a roma problémákra), részben az ún. Ecosoc jogokkal*. Ide tartoznak szociális gondjaink a hajléktalanoktól a munkanélküliségben kerestűl a jövedelmi különbségek egyre nehezebben tolerálható ollójáig, a legkülönbébb területeken megnyilvánuló kulturális és egyéb esélyegyenlőtlenségekig stb. De ide tartozik a közbiztonságot egyre inkább veszélyeztető bűnözés is, mivel a bűnözés legtöbb formája alapvető emberi jogokat, így pl. az élethez, a testi épséghez, a nemi szabadsághoz, a tulajdonhoz való jogot stb. sérti.

Aligha vonható kétségbe, hogy itt ugyanakkor az esetek jelentős részében társadalmi konfliktusok is keletkezhetnek a most felsorolt emberi jogok és más társadalmi értékek között, ezért alapvető probléma, hogy ilyen esetekben melyik érték mennyire kapjon preferenciát. Nem állítom azt, hogy mindig az emberi jogoknak kell ezekből a konfliktusokból győztesen kikerülniük, azt azonban igen, hogy fordított tendencia sem fogadható el, ahol az emberi jogok mindig alulmaradnak.

Ebből következően nem értek egyet azzal a felfogással, amely veszélyesnek tartja az emberi jogok túlzott hangoztatását és érvényesítését, méghozzá azon az alapon, hogy így megbomlik az egyensúly az állampolgárok jogai és kötelezettségei között, s a kötelezettségek vállalásának hiánya növeli a bűnözést, a társadalmi egyenlőtlenségeket stb. Ez a felfogás ugyanis túlértékeli azt a valóságos mozzanatot, hogy a jog (jogosultság) a kötelezettség ellentéte, többek között abban, hogy amit jogom van megtenni, azt nem vagyok köteles megcselekedni. (Így pl. a választójog a választáson való részvételt biztosítja, de nem teszi kötelezővé azt.) Ugyanakkor ez az ellentét relatív, mert a jog érvényesülése igenis tartalmaz egy rendkívül fontos kötelezettség mozzanatot, nevezetesen azt, hogy a jogok csak akkor realizálhatók, ha mindenki más eltűri a jogok érvényesítését, ez tehát együttjár egy általános tolerálási kötelezettséggel. Ebből azonban az következik, hogy az emberi jogok érvényesülése kötelezettségeket is tartalmaz, amelyek mindenkire vonatkoznak, amennyiben mindenki köteles más emberi jogainak érvényesülését tűrni. Ezért az emberi jogok hirdetése és az embereknek arra való ösztönzése, hogy éljenek emberi jogaikkal, amitől teljesebb lesz az életük, egyben azt a kötelezettséget is tartalmazza, hogy mások emberi jogait is kötelesek figyelembe venni. A bűnözés, az esetek túlnyomó többségében, ennek a kötelezettségnek a megsértése.

Az emberi jogok nem feltétel nélküliek, van egy látens kötelezettség-tartal-muk, s ez különösen akkor válik nyilvánvalóvá, ha a bűncselekményt elkövetők megbüntetését is bekapcsoljuk a képhe. Ebből ugyanis kiderül, hogy aki az előbb leirt kötelezettségét megsérti, annak az emberi jogait — feltéve, hogy börtönbüntetést kap — alapvetően korlátozzák, megfosztják mozgási szabadságától, nemi szabadságától stb. Ezért az emberi jogok relatíve korlátlan élvezete eleve feltételezi az ezzel összefüggő kötelezettségek teljesítését is. Ebből azonban az következik, hogy az emberi jogok csak relatíve függetlenek a kötelezettségektől, ezért nem helyes a kötelezettségek elhanyagolását — amely egyébként súlyos társadalmi probléma lehet — az emberi jogok számlájára írni.

Ami az emberi jogok jogi operacionalizálhatóságát illeti, az valóban komoly — és nézetem szerint nem teljesen megoldott — probléma. Ha ugyanis az emberi jogokat — Dworkin módjára — tényleg komolyan vesszük, akkor ez jogilag annyit jelent, hogy csak azt az emberi jogot lehet valóságosnak tekinteni,

amely alanyi jog, vagyis e jogosultság birtokában bárki a megfelelő bírósághoz fordulhat, ha jogait megsértik.

Am éppen az emberi jogok egy társadalmilag igen jelentős válfajánál, az ún. Ecosoc jogoknál — legalábbis azok egy jelentős részénél — az előbb említett feltétel hiányzik. Az Ecosoc jogok ugyanis elvileg szerves részeit kell, hogy képezzék az emberi jogoknak, mert a politikai jogok élvezetéhez elengedhetetlen feltétel, hogy annak gazdasági, szociális, kulturális bázisa meglegyen. Ahhoz, hogy az emberi jogok elősegítsék az ember kiteljesedését, nélkülözhetetlen, hogy rendelkezzenek az Ecosoc jogokkal. Ugyanakkor kétségtelen tény, és ez már az 1967-es Egyezségokmányok elkészítésénél is kiderült, hogy szemben a politikai szabadságjogokkal, amelyek biztosítása minden államtól megkövetelhető, az Ecosoc jogok az országok gazdasági fejlettségének függvényei, s ezért már az 1967-es Egyezségokmány is csak fokozatosan realizálandó követelményként állította az Ecosoc jogokat az azt elfogadó államok elé. Az ellentmondás tehát abban fejeződik ki, hogy egyrészt az Ecosoc jogokra az emberi jogok teljességéhez elengedhetetlenül szükség lenne, másrésztől azonban ezeknek a státusa jelentősen különbözik a többi alanyi jogként funkcionáló emberi jogtól, s ezért olyan megoldást kell keresni, amely nem alanyi jog formájában, de mégis biztosítja az Ecosoc jogokat a polgároknak. (Nem véletlen, hogy az új magyar alkotmány előkészítése során az egyik legnagyobb vita éppen akörül forgott, hogy hogyan lehetne ennek a követelménynek eleget tenni.)

Röviden ki kell térnem azokra az ellenvetésekre is, amelyek a magyar szakirodalomban is jelentkeztek az emberi jogokkal kapcsolatban, s amelyeknek egyik konklúziója, hogy talán az emberi jogokat helyettesíteni kellene egy konzekvencialista felfogással.

Az egyik ellenérv arra épül, hogy az emberi jogok óhatatlanul értékmegalapozottságúak, s Max Weber óta tudjuk, hogy az értékek egy szubjektív elemet is tartalmaznak, és ezért úgy tűnik, hogy ami értékekre épül, az önkényes. Ezt egészíti ki az az ellenvetés, hogy az emberi jogokon belül nincs norma arra, hogy ütközésük esetén melyikük kapjon prioritást, továbbá, hogy az emberi jogokban foglalt értékek nem is teljesen konzisztensek.

Az értékmegalapozottság a jogon belül nem az emberi jogok sajátos, a jog többi részétől eltérő specifikuma, hanem a jog általános sajátossága. A jognak nincs egyetlen olyan ága sem, amely ne épülne értékekre, konkrétan ne védene értékeket, normái ne értékmegőrző funkciót töltenének be. Hivatkoznék itt elsősorban a büntetőjogra, amely teljesen nyilvánvalóan az életet, a testi épiséget, a tulajdont, a nemi szabadságot stb. védi. De ugyanez érvényes a polgári jog alapelveire, a szerződési szabadság elvére, arra, hogy szerződésen belül a jogoknak és kötelezettségeknek arányban kell lenniük stb.

Ezért önmagában az a tény, hogy az emberi jogok is értékmegalapozottságúak — tegyük hozzá, egyetlen értékük sem abszolút önevidens, még az élethez való jog sem, mert bizonyos esetekben a halál előbbrevaló lehet az életnél, gondoljunk az eutanáziára — nem kérdőjelezheti meg az emberi jogok létjogosultságát.

Az a tény, hogy az emberi jogok értékeken alapszanak, természetesen azt a kötelezettséget rója az emberi jogok teoretikusaira, hogy tegyenek — nem teljesen hiábavaló — kísérletet arra, hogy megpróbálják az emberi jogoknál

* Ecosoc = ECONOMIC, SOCIAL, CULTUREL

szereplő értékeket relative megalapozni. Itt széles skála figyelhető meg az emberi méltóságtól, az emberi önkibontakoztatástól a társadalmi szükségleteken keresztül egészen az isteni megalapozásig. Az esetek nem kis részében a probléma az, hogy az értékek bázisául újabb értékek szolgálnak, s ez — Arisztotelész óta tudjuk — nem mehet a végtelenségig.

Ami azt az ellenérvet illeti, hogy az emberi jogoknál nem dolgoztak ki egy általános prioritás elvet — kivéve azt, hogy emberi jogot csak egy másik emberi jog érdekében lehet korlátozni —, ez kétségkívül az emberi jogok elméletének objektív fogyatékossága. Ezen az etikák általában úgy szoktak segíteni — nem mindegyik természetesen —, hogy hierarchiát állítanak föl, és a hierarchia alapján döntenek akkor, ha prioritási problémák állnak elő. Ilyen prioritási elv híján nincs más megoldás, mint az, hogy a konkrét összeütközések konkrét elemzésére kell, hogy sor kerüljön, s ennek eredményeként születik meg valamelyik elv prioritása. Ugyanez a probléma merülhet föl, amikor az emberi jogok emberi jogokon kívüli értékekkel kerülnek összeütközésbe. Ilyenek pl. a közérkölc, közbiztonság, közegészség stb. Itt azonban az emberi jogokkal foglalkozó nemzetközi szervezeteknek egy igen fontos elvi megállapítása szokott érvényesülni, hogy az utóbbi összeütközés esetén egy állam nincs fölhatalmazva arra, hogy önkényesen állapítsa meg pl. a közbiztonság prioritását, hanem ezt nemzetközi szervek elé kell terjesztenie és azok által kell jóváhagyatnia.

A XX. század emberi jogi fejlődésének egyik pozitív terméke, hogy az emberi jogok, a szó jó értelmében, egyre inkább internacionalizálódtak. Ez másképpen azt jelenti, hogy az emberi jogok realizálása többé nem egy állam belügye, hanem számos nemzetközi szervnek, így az ENSZ-nek, az Európa Tanácsnak stb. joga van arra, hogy monitorizálja egy-egy ország emberi jogi helyzetét, s ennek alapján értékelést adjon, követelményeket fogalmazzon meg. Ugyanakkor érvényes egy másik tendencia is az állami szuverenitás jegyében. Különösen diktatúrák vagy a nemzetállamok hajlamosak arra, hogy az önrendelkezés jegyében azt hirdessék, hogy az állam emberi jogi helyzete továbbra is belügy és minden külső beavatkozás jogtalan. Ez az érvelés rendszerint azt rejti magában, hogy komoly visszaélések történnek az adott országban az emberi jogok szférájában, ezért az emberi jogok sorsa fölött éberem örökődök számára mindig gyanús kell, hogy legyen, ha azt mondják, hogy ebben vagy abban az országban az emberi jogok helyzete belügy.

Összefoglalva úgy gondolom, hogy az emberi jogok nem gyengítésre vagy megkérdőjelezésre szorulnak, hanem további széles körű érvényesülésük lenne kívánatos. Egy felemelt fejű polgárokból álló civil társadalom számára az emberi jogok alapvető értéket jelentenek, és valóban fokmérői a társadalom fejlettségének.